

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XIII - XIV

RECUEIL DES TRAVAUX A L'HOMMAGE
DU PROFESSEUR RADOVAN SAMARDŽIĆ,
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS, A L'OCCASION
DE SON SOIXANTIEME ANNIVERSAIRE

BELGRADE 1982—1983.

Андреј МИТРОВИЋ

Филозофски факултет
Београд

СПОРАЗУМ ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА О ПОДЕЛИ БАЛКАНСКИХ И БЛИСКОИСТОЧНИХ СИРОВИНА

(Уговор од 8. јануара 1916)

Уговором од 8. јануара 1916. споразумеле су се Немачка и Аустро-Угарска о међусобној подели сировина на Балканском полуострву и на Блиском истоку за време трајања првог светског рата. Овим су две савезничке царевине покушале да за извесно време, док рат траје, реше међусобна размимоилажења око тога коме ће припасти право на експлоатацију привредних богатстава у два поменута региона.

Када су се меродавни људи у Немачкој и Аустро-Угарској у лето 1914. одлучили на оружани иступ на међународној сцени, они су се руководили проценама да ће брзим кампањама постићи победу отприлике за три месеца. Оваквим убеђењем посебно се руководио Генералштаб Рајха, уверен у надмоћност немачке ратне доктрине и немачке сувоземне војне силе. Међутим, када је стратегија „муњевитог рата” још у првој половини септембра 1914. била покопана у току битке на Марни, и пошто је остао безуспешан покушај током октобра да се она васкрсне у новој бици у сектору Ипра (уз шта су дошли и тешки порази аустро-угарских трупа најпре на руском а потом и на српском фронту те исте јесени), војевање се, тактички узето, претворило у рововско, а стратегијски у рат исцрпљивања. Тада се показало да две средњоевропске царевине у привредном погледу нису биле спремне да издрже један дуг и тежак рат, а пре свега да не располажу с довољно рудних и пољопривредних сировина. Излаз из тих суштински важних тешкоћа обе су почеле да траже — уз најстрожа рационална коришћења сопствених извора и, посебно Немачка, уз појачавање „научнотехничког маневра” (тј. уз подстицање научних истражи-

вања значајних за производњу синтетичких сировина и нових борбених средстава) — у безобзирној експлоатацији привредних извора и држава које су им биле савезнице и територија које су окупирале дотадашњим успесима на фронтovima (Белгија, северни делови Француске, западни делови Русије).

Околности

У условима светског рата, за Немачку и Аустро-Угарску нарочити значај су добили простори који су лежали југоисточно од средње Европе, наиме, Балканско полуострво и, даље, Блиски исток, иначе већ традиционално подручје на којима су две средњоевропске царевине настојале да створе своје интересне сфере, посебно привредне. У окружењу непријатеља са запада (Француска и Велика Британија), истока (Русија) и југа (Италија, која је током првих десет месеци рата формално била савезник, а уистину наклоњена супротном блоку, коме се отворено и активно придружила у другој половини маја 1915), Немачка и Аустро-Угарска су неки излаз једино могле да траже у правцу југоистока. Истина, ту су се њиховом продору супротставиле Србија и Црна Гора, али је Турска, од првих дана рата тајно а од краја октобра 1914. јавно, била њихов савезник, док је Бугарска више од годину дана задржавала став наглашене благонаклоне неутралности, а потом, као и раније Турска, постала и ратни савезник (тајним уговором од 6. септембра 1915. и учешћем у нападу на Србију 14. октобра 1915). У овим државама су две Централне силе једино могле да набаве део сировина, које су им све више недостајале, и оне су настојале ту могућност потпуно да искористе. Зато су вршиле приписак на Турску и Бугарску да им на располагање ставе своје привредне ресурсе. А када су се најпре Турска, потом и Бугарска нашле у рату као савезнице Централних сила, оне су, слабије у сваком погледу и зависне од војне и финансијске подршке Рајха и Монархије, морале илазити у сусрет привредним захтевима Берлина и Беча.

Одлука немачког и аустро-угарског вођства донета у рано лето 1915. да надмоћном војном силом слома дотадашњи жилав отпор Србије, а последично и Црне Горе, била је плод војностратегичких и морално-политичких разлога, али је у јесен 1915, са успешним развитком офанзиве групе армија „Макензен“, поставило из дана у дан све јасније да оне, с проширењем своје окупационе зоне и на Србију, стварају себи нове и значајне привредне могућности. Балкан и Блиски исток су се тако током рата за две средњоевропске силе почели доказивати као јединствен простор који за њихову ратну економију има улогу допунског привредног подручја. Међутим, управо на том простору већ раније настала међусобна конкуренција двају савезника, Немачке и Аустро-Угар-

ске, показала се у свој својој оштрини у дневној пракси још током продора њихових и бугарских армија у Србију.¹ Балкански простор, а у његовом оквиру посебно Монархији суседно подручје српске државе схватан је у Бечу и Будимпешти као искључиво аустро-угарска интересна сфера. Мађарски председник владе опомињао је 1. новембра 1915. бечко Министарство спољних послова: „Немачка има од поседуња туђих територија ионако несразмерно веће користи него ми и дакако би могла прихватити да под нашу управу дође ова мала и сиромашна област која политички и привредно лежи близу нас [Србија] и да не буде експлоатисана у немачке сврхе.”² Тврдња да је реч о „малој и сиромашној области” свакако је имала само тактички карактер, јер напор који су улагали меродавни фактори Монархије да за своју земљу обезбеде привредна блага Србије јасно говоре да се, у ствари, имало умногоме другојачије мишљење. Сагласно таквим убеђењима, царско-краљевско Министарство спољних послова је као основу наступа пред Немцима поставило тезу да Србија „лежи у нашој непосредној интересној сфери”;³ царско-краљевски министар спољних послова је 7. новембра тражио од шефа Генералштаба да то гледиште одлучно заступа пред немачким Генералштабом,⁴ а 18. новембра 1918. наложио је и амбасадору у Берлину да исту тезу изричито и упорно брани пред владом Рајха.⁵ Немачка је, сагласно већ пре рата развијеним убеђењима да Балкан нуди значајне могућности немачкој привреди, и настављајући путем који је део крупног капитала раније сматрао пожељним, настојала да за себе осигура највећи део балканских природних богатстава, дакле и богатстава Србије, мада су њени водећи људи морали ради очувања савезничких односа да бар на речима показују разумевање за захтеве које су постављали представници Монархије. Тако је шеф Генералштаба својим колеги на челу аустро-угарског Генералштаба умео да одговори да „што се тиче прокламовања аустро-угарске интересне сфере”, он нема „ништа, ни најмање, да замери”;⁶ немачки државни секретар за спољне послове је аустро-

¹ A. Mitrović, *Prodor na Balkan, Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908—1918*, Beograd 1981; исти, *Стварање немачке окупационе зоне и аустројске окупационе управе у Србију (јесен 1915 — пролеће 1916)*, *Историјски гласник*, 1—2, 1977, 7—37; исти, *Die Kriegsziele der Mittelmächte und die Jugoslawienfrage 1914—1918*, *Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848—1918*, Wien 1978, 137—172. Вид. такође: Z. Avramovski, *Bugarske pretenzije na aneksiju delova Kosova u prvom svetskom ratu (1915—1916)*, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova 2, Beograd 1982, 119—151.

² Haus- Hof- und Staatsarchiv in Wien (даље: HHStA-Wien), Politisches Archiv I (PA I), Karton 1973.

³ HHStA-Wien, PA I, K. 973, koncept

⁴ HHStA-Wien, PA I, K. 973, Nr. 5069.

⁵ HHStA-Wien, PA I, K. 973, Nr. 5214.

⁶ Kriegsarchiv in Wien (KA-Wien), Armeeoberkommando-Operationsabteilung, Nr. 19017 op., den 26. November 1915.

-угарском амбасадору такође говорио да је немачка влада „потпуно спремна” да управу над српском територијом (изузев делова који су тајним уговором од 6. септембра 1915. обећани Бугарској) „препусти царско-краљевској влади”.⁷ Међу собом су водеће немачке личности износиле потпуно супротна гледишта. Шеф Генералштаба је, на пример, писао државном секретару за спољне послове како он сматра да аустроугарски представници немају никакво право да изјављују „да ’западно од уговорене границе [са Бугарском] почиње царско-краљевска интересна сфера’ [...]”;⁸ државни секретар му је одговарао да се с њиме слаже.⁹

Оно што су Немци радили на самом терену — и на Балкану и на Блиском истоку, па и у Србији — било је потпуно у складу са ставовима које су међусобно размењивали њихови водећи људи. Дипломате, војни команданти и познати публицисти Рајха понашали су се управо тако као да су привредници. Немачки морнарички изасланик у Софији је о посланику Рајха извештавао да „још и данас много више посвећују пажњу сваком немачком трговцу [...] него великим питањима рата и политике”;¹⁰ начелник штаба групе армија „Макензен” је 28. октобра 1915. писао да се толико бави питањима рудника бакра и извоза пшенице да мисли о себи да је трговачки агент, а не генерал.¹¹ На Блиском истоку се само даље потврђивало оно што је аустроугарски војни изасланик још 4. фебруара 1915. описао овим речима: „Ми у сваком случају морамо схватити да ће Немци тежити да целу Турску сматрају искључиво својом интересном сфером и да ће настојати да нас у могућој мери искључе као конкуренте”;¹² овај извештач је писао 14. октобра да „већ и свако дете види” како у Турској „Немци сасвим очевидно настоје да у своје руке добију сва утицајнија места”.¹³ У новембру је у Немачкој створено и ново, чини се често по реду, удружење за послове с балканским и блискоисточним земљама, Немачко-оријентално трговачко друштво (Deutsch-Orientalische Handelsgesellschaft).¹⁴ Врло је карактеристично да је Густав Штреземан (Gustav Stresemann), тада једна од водећих

⁷ HHStA-Wien, PA I, K. 973, Zahl 114-B/P, Berlin den 27. Dezember 1915.

⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn (AA-Bonn), политички Оxfорт, Seite 1134, Grosses Hauptquartier Nr. 2., Band 1, den 3. März 1916.

⁹ A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 320—323.

¹⁰ Bundesarchiv-Militärarchiv, in Freiburg (BA/MA Freiburg), RM 3, v. 2949, Sofia den 16. Oktober 1915.

¹¹ H. Meier-Welcker, *Seeckt*, Frankfurt a.M. 1967, 68.

¹² KA-Wien, Nachlass Conrad (NC) Bd. 7, Res. Nr. 65.

¹³ KA-Wien, NC, Bd. 7, Res. Nr. 634.

¹⁴ L. Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914—1918, Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus*, Berlin 1963, 145. Вид. такође: F. Klein, *Die Rivalität zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn in der Türkei am Vorabend des ersten Weltkrieges*, y; *Politik im Krieg 1914-1918*, Berlin 1964, 1—21.

личности немачке тешке индустрије, у другој половини јануара 1916. одлучио да крене на студијски пут преко Балкана до Цариграда не само зато што је био заинтересован за послове са земљама које је обилазио него и стога што је страховао, како је објаснио државном подсекретару за спољне послове, да су ови интереси угрожени пошто се с немачке стране поступа тако да се може створити штетан утисак како Немци с Турском, а слично и с Бугарском, поступају „као са освојеном колонијом”.¹⁵

С продором војски трију нападачких држава у Србију, жижа ривалства постало је подручје ове земље, тим пре што се показало да су нападачке трупе управо средство да се постигну посебни привредни циљеви својих држава. Нарочито се немачка 11. армија показала као продужена рука привреде Рајха, јер је поседала руднике, најважније фабрике и саобраћајнице, а и односила пољопривредна добра. Све војне власти Рајха, почев од Пруског министарства рата до команди на терену, вршиле су велики притисак на бугарске власти да им уступе све важније привредне објекте који су лежали на оним српским територијама које су Бугарској биле обећане уговором од 6. септембра 1915.¹⁶ Водећи људи Монархије јасно су видели куда ствари воде, па је, на пример, Министарство спољних послова у Бечу 27. децембра 1915. послало амбасадору у Берлину овакву основу за његово држање: „Немачко војно вођство тако искоришћава у привредном погледу области које је окупирало у руском делу Пољске и у Србији да не само чини да расте беда него доводи и до трајног економског осиромашења становништва и у будућности [...]. У Србији се испољава безобзиран привредни поступак немачких команди. Средства земље искоришћавају не осврћући се на потребе и будућност становништва, и то скоро искључиво да би се покриле потребе Немачке. Реквирирају у великим количинама стоку, житом, брашно, вино, со и петролеј; чак су импровизовали и кланице свиња и њихове производе шаљу у Немачку. Такође, не само да је и овде већ дошло до појаве глади него и до страховитог осиромашења становништва”.¹⁷ У међувремену је царско-краљевска амбасада у Берлину низом нота на дневни ред ставила сва кључна питања проистекла из ривалства с Рајхом: 21. новембра, да на територијама које нису обећане Бугарској буде уведена аустро-угарска окупациона власт;¹⁸ 24. новембра, чим почне рад окупациона управа, да немачке војне власти предају аустро-угарским „све железничке линије” које држе, а да спорна питања с Бугарском реши

¹⁵ AA-Bonn, пописник Kent, II, S. 232, Nachlass Stresemann, Bd. 158.

¹⁶ A. Mitrović, *Tajni ugovor između Centralnih sila i Bugarske od 6. septembra 1915*, Međunarodni problemi, 3—4, 1978, 47—65; Z. Avramovski, *Opredeljenje Bugarske za Centralne sile u prvom svetskom ratu*, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova 1, Beograd 1980, 61—99.

¹⁷ HHStA-Wien, PA I, K. 973, Nr. 5893.

¹⁸ AA-Bonn, Oxfort, S. 1094, Weltkrieg 14d, Bd. 1, Nr. 484 pol.

Беч непосредно са Софијом;¹⁹ 1. децембра, да рудници Мајданпек, Рудна глава и Бор буду предати Монархији;²⁰ 12. децембра, да царско-краљевске војне власти преузму железницу Смедерево — Ниш, која се налази у немачким рукама, и Скопље — Митровица, која се налази у бугарским рукама;²¹ 24. децембра, да је, на кораке из Беча, бугарска влада одговорила да је спремна на договоре са аустро-угарском владом о Бору и Мајданпеку уколико се томе не би противила немачка влада.²²

Ипак, у обе државе су меродавни чиниоци били свесни да се решење мора наћи нагодбом. Стручњаци и водеће личности привредних министарстава Монархије су током те јесени у више махова поновили став да је постављени задатак њихове државе на југоистоку „нерешив без учешћа Немачке у нашој привредној сфери утицаја на Балкану”.²³ У немачким високим војним телима и крутовима експерата надлежних министарстава такође су увиђали да се бар унеколико мора изићи у сусрет аустро-угарским захтевима и интерно су у првој половини децембра били сагласни да Мајданпек треба препустити Аустро-Угарској у експлоатацију.²⁴ Само, Немци су најпре зато што су схватили да савезничкој Монархији морају бар нешто препустити, све до првих дана 1916. године настојали да практично узму што више пре него што седну за преговарачки сто. Супротно саветима свог посланика у Софији, да с Монархијом треба постићи „јасан споразум” с циљем да се „искључи свака конкуренција” и да се тиме створе услови да заједничким иступањем двеју царевина буде омогућено „једноставније споразумевање с Бугарском”,²⁵ Немци су настојали да најпре добију све што желе од Бугарске да би, како је то формулисано у Пруском министарству рата, та „чињеница” дала Рајху „тежину” у преговорима са аустро-угарским представницима.²⁶ Према Аустро-Угарској су зато следили тактику одуговлачења или, у најбољем случају, улажења у неке претходне договоре, а главне напоре су и даље усмеравали према Бугарској, користећи се при томе тиме што су они финансирани учешће Бугара у рату, што су лакше него Монархија могли излазити у сусрет све већим бугарским претензијама на територије Србије и што су њихове трупе држале делове територија које су биле обећане Бугарској (а на којима су и лежали же-

¹⁹ AA-Bonn, Oxford, S. 1094, Weltkrieg 14d, Bd. 1, Nr. 490 pol.

²⁰ Zentrales Staatsarchiv in Potsdam (ZStA-Potsdam), Auswärtiges Amt (AA), Nr. 3675, Nr. 491 pol.

²¹ AA-Bonn, Oxford, S. 1094, Weltkrieg 14d, Bd. 1, Nr. 505 pol.

²² ZStA-Potsdam, AA Nr. 3675, Nr. 528 pol.

²³ Allgemeines Verwaltungsarchiv in Wien, Handelsministerium-Sektion IV, den 18. Oktober 1915.

²⁴ ZStA-Potsdam, AA, Nr. 3675, den 19. November, den 3. Dezember, den 28. Dezember 1915.

²⁵ ZStA-Potsdam, AA, Nr. 3675, den 2. Dezember 1915.

²⁶ ZStA-Potsdam, AA, Nr. 3675, den 28. Dezember 1915.

лезничка пруга и рудници које су желели). На четири прве, од укупно пет, аустро-угарских нота одговорили су само једном нотом, датираном 24. децембра 1915, у којој је стајало: да се прихвата да Аустро-Угарска и Бугарска организују окупационе управе на територији Србије, да је Србија за Немачку „област снабдевања и транзита”, те да она тражи слободан пролаз кроз ову земљу и право на коришћење њених сировина и намирница, да железница Моравско-вардарском долином, као и град Крагујевац са железницом која до њега води, треба да остану у рукама немачких војних власти, да Борски рудник остаје Немачкој,²⁷ да Мајданпек може да припадне Аустро-Угарској, да о Рудној глави немачка влада резервише право накнадно да одговори и да Плакалница може бити под заједничком управом, с тим да руду деле Аустро-Угарска и Немачка (и то „у крајњем случају према истом кључу по коме се деле куповине у Бугарској и Турској”).²⁸ Међутим, основу захтева према Бугарској немачки Генералштаб је бугарском Генералштабу изнео овако: „Искористићавање рудних богатстава која су већ у експлоатацији или која ће тек бити откривена на целој територији која се препушта бугарској војној управи, право је немачких војних власти. Бугарско војно вођство се обавезује да немачку управу и њене органе подржава и помаже свим средствима. С друге стране, реч није о преседану који ће важити у време кад наступи мир; у питању је, дакле, само коришћење у војне сврхе и док траје рат”.²⁹ Реч је била о долинама Велике и Јужне Мораве, с тим што се захватало дубоко у источну Србију. Стварно, Немци су рачунали на много већу област, која је касније укључивала, на пример, и базен рудника Бор и Вардарску долину, а и добар део Косова. За област коју су оцртали у мартовском допису, бугарско војно вођство је на немачке захтеве свој пристанак дало 10. децембра, што је још једном и посебно потврдило 20. децембра 1915. Бугарска влада је на седници од 17. децембра такође заузела начелан став да треба да удовољи тражењима Рајха. Коначно, 29. децембра 1915. врховне команде Немачке и Бугарске су склопиле војну конвенцију о немачком праву на коришћење привредних добара на тлу окупиране Србије.³⁰ Питање железница је било привремено ре-

²⁷ А. Митровић, *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику од 5. маја 1916*, *Историјски гласник*, 1—2, 1979, 27—55.

²⁸ NHStA-Wien, Pa I, K. 973, J. Nr. 37603.

²⁹ AA-Bonn, Oxford, S. 232, Bulgarien 7, Bd. 36, Nr. 1450.

³⁰ О свим договорима и споразумима знамо на основу помена у немачким документима из каснијих ратних месеци и година. На пример, на Конвенцију од 29. децембра 1915. позива се немачко-бугарски уговор о Бору од 5. маја 1916. Међутим, подаци којима располажемо на основу истраживања у главним немачким и аустријским архивима указују на нарочити значај договора од 20. децембра (при чему се подвлачи важност писма шефа бугарског Генералштаба) за који се везује оно што је уговорено 10. децембра 1915, док се Конвенција потпуно занемарује.

шено првих дана јануара 1916. Пруга Смедерево—Ниш и њен опранак Лапово—Крапујевац дошли су под управу немачке Седме војне железничке дирекције, у којој је Аустро-Угарска имала свог опуномоћеног официра; иста Дирекција је добила и управу на линији Београд—Велика Плана, али је службу вршила аустро-угарска Друга железничка чета; линија Ниш—Скопље—Велес—Бевђелија била је поверена посебној бугарској дирекцији, која је такође била потчињена немачкој Седмој дирекцији; од пруте Косовска Митровица—Скопље, део од Митровице до Приштине добиле су аустро-угарске војне власти, а део од Приштине до Скопља бугарске.³¹

Споразум у Бечу

Размене мишљења и договори Немачке и Аустро-Угарске о решавању проблема међусобног ривалства на Балкану и Блиском истоку текли су у исто време кад и преговори о решавању сукоба око поделе плена на тлу Србије. Један привремени споразум су две царевине склопиле још 27. новембра 1915.³² Последња фаза ових настојања одиграла се у Бечу и била је кратка: преговори су трајали само два дана, наиме 7. и 8. јануара 1916, с тим што је већ другог дана био потписан и уговор.³³ На дневни ред је било стављено питање „куповања сировина у Турској и Бугарској”, и то „најпре за обостране војне потребе”. Међутим, иако је на прво место било стављено „куповање” сировина, бечки договори су се односили на метале и, нарочито, на експлоатацију рудника. Преговори су вођени на нивоу министарства рата, а преговарачи су били високи чиновници а не министри. Аустро-угарско Заједничко министарство рата представљали су секцијски шеф Ладислав Јажебецки (Ladislaus Jarzebecki) и главни интендант Франц Птачек (Franz Ptacek), а Пруско министарство рата мајор Михаелс (Michelis) и ритмајстер Харт (Hardt). Дневни ред и ниво преговора и преговарача откривају да се проблем ривалства хтео решити само сагласно практичним потребама рата, а не политичким раширшавањем узрока.

Резултати преговора изнесени су у два документа. Први од њих је носио наслов *Уговор*.³⁴ На њега су, на левој страни,

³¹ KA-Wien, Kriegsministerium (KM), Präs. 51-Z/2/1916.

³² Овај привремени споразум је поменуто у *Уговору* од 8. јануара 1916 (вид. напомену бр. 33). Треба приметити да се у књизи: Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, 455, помиње аустроугарско-немачко-бугарски војни уговор, очевидно привредног карактера.

³³ Bayerisches Hauptstaatsarchiv-Abteilung IV, Kriegsarchiv in München (Bay-HStA KA-München), Bund 183, *Abkommen*, Wien am 8. Januar 1916.

³⁴ Bay-HStA KA-München, Bund 183, *Abkommen*, Wien am 8. Januar 1916.

своје потписе ставили немачки преговарачи Михелис и Харт, а на десној један од двојице аустро-угарских преговарача, тј. само Јажебецки; на том документу је стајало: „Беч, 8. јануара 1916”. Основни циљ Уговора био је овако одређен: „осигуравање сировина [...] које се могу добити у Бугарској и Турској за покривање обостраних војних потреба, у првом реду, а такође и сређивање источног тржишта искључивањем трговачких шпекулација и избегавањем међусобног ривалства”; „с обзиром на саобраћајне тешкоће које постоје на Истоку [...] тамошња транспортна средства ставити на располагање ради одашиљања сировина за којим постоји битна војна потреба”. Уговор је обухватао „све сировине које сада или касније долазе у обзир за војне сврхе”, тј. „све влакнасте материје (текстилне сировине)”, кожу разних врста, сирови каучук, гутаперку, гуме свих врста и сл., као и „помоћна средства за ратну индустрију, нпр., боразит, боракс, хромову руду и бромову једињења”. Овим је престајала и важност договора од 27. новембра 1915.

Наруџбине и организација посла у Турској биле су препуштене Пруском министарству рата, а у Бугарској аустро-угарском Заједничком министарству рата, с тим да раде договорно. Све што би се купило а било транспортовано сувим путем у Аустро-Угарску делило се између Монархије и Рајха у сразмери 5 према 6, а што би се транспортовало воденим путем, у сразмери 1 према 1. Обе стране су се обавезале да ће у Софији и Цариграду предузети кораке да „спрече отицање сировина из Бугарске и Турске преко поште”. Ради надгледања извршавања овог уговора, Пруско министарство рата је за своје опуномоћенике именовало у Цариграду капетана Зелигера (Seeliger) и у Софији капетана Едлера фон Гербица (Edler von Görbitz), а Заједничко министарство рата у Цариграду капетана Леа фон Пауера (Leo von Pauer), а у Софији напоручника Ханса Аресин-Фатона (Hans Aresin-Fatton).

Важно место у уговору је дато Немачко-оријенталном трговачком друштву оном за које смо поменули да је створено у новембру 1915. У Уговору је стајало да су оснивачи Друштва Немачка банка (Deutsche Bank) и Немачка оријентална банка (Deutsche Orientbank), а да оснивачима приступају такође аустријске и мађарске велике банке према избору који изврше аустријско и мађарско министарство финансија. Немачко-оријенталном трговачком друштву се обрачунавала стопа од 3 одсто од укупне цене, с тим да све камате и трошкови смештаја и осигурања робе оптерећују цену роба. Посебно му се додељивало право куповања вуне у Бугарској, али с тим да оно као свог службеника прими једног аустријског или мађарског стручњака за вуну, као и влакнастих сировина, овчије, јагњеће и козје коже, боразита и боракса, за шта је само оно било надлежно и у Бугарској и у Турској. Слично се може рећи и када је реч о „бурет-свили, као и свили уопште, уколико она служи војној сврси”, ради чега му је

био прикључен и један нарочити „купац кога је у Турску послало краљевско Пруско министарство рата”.

Србија, око чијих су се привредних блага током претходне јесени две савезничке царевине међусобно оштро сукобиле, добила је у споразуму од 8. јануара 1916. цео један посебан члан, мада кратак и са садржајем начелног карактера. Тај члан је гласио: „Горе наведена начела ће бити на аналоган начин примењена на Србију. Појединости ће бити утаначене кад буду познате одредбе које уговарају две врховне команде.” Међутим, тешко је рећи који су то начелни ставови доиста бити применљиви на Србију, па се чини да је ово питање намерно остављено по страни; то значи да се остављало стање које је постигнуто ратним операцијама и преговорима.

Други документ носио је назив *Посебан уговор који се односи на метале*,³⁵ чини се неоспорним да је у питању додаток Уговору, мада је, можда, реч и о једном посебном прелиминарно склопљеном уговору који је током преговора 7. и 8. јануара 1916. само прихваћен и прикључен уговору о сировинама.³⁶ *Посебан уговор* се састојао од два дела. Први је садржао договор о „купљеном односно реквирираном бакру, месингу, црвеном ливу за осовинске лежаје, бронзи, олову, антимуону и никлу”. Почетни став је понављао начелну поделу интересних сфера: „Куповина у Бугарској треба да буде потпуно препуштена аустро-угарској влади, а куповину у Турској искључиво ће проводити Пруско министарство рата.” По другом ставу се „подела купљених метала спроводила тако да све што са Балкана дође сувоземним путем припадне Немачкој и Аустро-Угарској сразмерно односу 6 према 5, а да се све што са Балкана дође воденим путем подели у односу 1 према 1”. Међу техничким одредбама, ове две се чине најважније: стварала су се „два сабирна места, аустро-угарско у Будимпешти и немачко у Хамбургу, с тим што ће у Будимпешти један представник Пруског министарства рата а у Хамбургу један представник аустројске Централне за метал надгледати истовар и сортирање метала”. Други одељак *Посебног уговора* носио је наслов „Рудници”, али је садржао одредбе о само два рудника. Прва два става су гласила: „Плакалница у Бугарској и Бор у Србији биће у немачким рукама, али тако што ће Аустро-Угарској бити испоручивана трећина у Бору и половина у Плакалници произведеног материјала

³⁵ Bay-HStA KA-München, Bund 183, *Sonderabkommen betreffend Metalle*.

³⁶ Увид у околности говоре у прилог томе да ову могућност не треба унапред искључивати. На другој страни, чини се извесним да је постојао бугарско-немачки јасан договор о Борском руднику. Д. Милић, нав. дело, 484, помиње „споразум између Немаца и Бугара о коришћењу Борског рудника” који је „имао ступити на снагу 5. јануара 1916”; у уговору од 5. маја 1916. се каже да Пруско министарство рата има право да Бор експлоатише почев управо од 5. јануара 1916 (вид. текст овог уговора у прилогу чланка наведеног у напомени бр. 27).

онако како се он произведе у топионицама. Укупни трошкови, тј. за стављање у погон оба ова рудника, за наднице радницима, за трошкове производње и за транспорт, биће подељени, што се тиче Бора, тако да једном трећином оптерећују Аустро-Угарску а две трећине Немачку, а што се Плакалнице тиче, дели се у односу 1 према 1 [...]. Сви метали и производи топионица који долазе са Балкана смеју бити употребљени за војне сврхе обеју земаља." Даље је било предвиђено да од будуће производње топионица двају рудника буду покривени издаци које Немачка има због утрошка својих количина метала ради снабдевања муницијом Бугарске и Турске; због тога се предвиђало да ће се вршити прерачунавање колико ће доиста припасти Аустро-Угарској (која ипак не би могла добити мање од четвртине производа Плакалнице и петине производа Бора).

Од рудника који су раније били предмет спора, Немци су нотом од 24. децембра 1914. Мајданпек прегустили Аустро-Угарској, што је *Посебним уговором* само прећутно потврђено. Питање Рудне главе је остало нерешено.

У спровођењу Уговора средишње место добило је Немачко-оријентално трговачко друштво. Реч је била о једном од више тзв. „ратних друштава“ која су настала у Немачкој на тај начин што је држава ангажовала приватни капитал ради обезбеђивања што снажнијег функционисања ратне економије земље. Оперативно средиште Немачко-оријенталног трговачког друштва било је смештено у Цариграду, а његово главно седиште било је у Бремену, великом лучком, старом ханзеатском граду на обалама Северног мора. Иако су се као оснивачи Друштва појављивале Немачка банка и Немачка оријентална банка, оне су само биле заступнице великих бременских и хамбуршких трговаца с прекоокеанских подручја који су у условима светског рата, пошто је британска поморска блокада Немачку потпуно одсекла од далеких тржишта, тражили прилику за велике послове на Блиском истоку. То да је у *Уговору*, који је по карактеру био чисто војни споразум, истакнуто место добио немачки приватни капитал није друго до још један пример тесне повезаности немачке државе и капитала у тежњама за ширењем моћи и тржишта. Пошто је споразум у Бечу почивао на интенцији да се бар ублажи ривалство Рајха и Монархије при набавци сировина, њиме је било предвиђено да се Немачко-оријентално трговачко друштво од чисто немачког бар унеколико претвори у мешовито друштво, тј. у друштво у којем ће уз немачки учествовати и аустро-угарски капитал. Међутим, идеја о ангажовању аустро-угарског капитала у оквиру наведеног немачког друштва била је остварена другојачије него што је то било предвиђено бечким споразумом. Најпре, у Монархији су одлучили да уместо „великих банки“ сарадњу са Немачко-оријенталним трговачким друштвом повере аустријском Друштву за ратне сировине (Kriegsrrohstoff-Gesellschaft m.b.H.) и

мађарским Удруженим централама за сировине земаља Свете мађарске круне (Die Vereinigung der Rohstoff Zentralen der Länder der Heiligen Ungarischen Kronen).³⁷ У оба случаја реч је била о два из низа удружења приватног капитала („друштва са ограниченим јемством“) а под вођством државних цивилних или војних установа, која су почев од јесени 1914. настајала у Монархији са циљем привредне мобилизације ради успешног вођења рата.³⁸ Затим, за разлику од предвиђеног споразума, ова два удружења нису ступила у Немачко-оријентално трговачко друштво као његови саоснивачи него су се с њим „сврсисходно повезала“ ради „преузимања и спровођења“ циљева Уговора од 8. јануара 1916, тј. ради куповања сировина у „Турској, Бугарској и евентуално Србији“. Оваквим повезивањем настало је Немачко-аустријско-мађарско удружење за куповину (Deutsch-Österreich-Ungarische Einkaufs-Vereinigung, скраћено Döving).³⁹ Удружење је одмах као своје прихватило организацију коју је већ изградило Немачко-оријентално трговачко друштво, а на његовом челу био је Одбор који су чинила два представника Немачко-оријенталног трговачког друштва и по један представник аустријског и мађарског удруженог партнера. Уговор о стварању Немачко-аустријско-мађарског удружења за куповину носи два датума: Беч 5. фебруара 1916. и Берлин 10. маја 1916.⁴⁰

Убрзо је Уговор од 8. јануара 1916. био замењен актом који је носио назив *Допуњени уговор* и који је потписан у Берлину 11. маја 1916.⁴¹ Стварно, у питању је био текст из јануара месеца, само негде скраћен, негде боље формулисан, а понегде допуњен. Формално је највећу новину представљао дописан опширни члан 2а, који се односио на свилене отпатке, чауре и сирову свилу. Важније је то што је у тексту од 11. маја уместо Немачко-оријенталног трговачког друштва било наведено Немачко-аустријско-мађарско удружење за куповину. И уз Допуњени уговор ишао је као посебан документ *Посебан уговор о металима*, који се, као и у првобитној верзији, састојао од два одељка. Други одељак, који је садржао одредбе о Плакалници и Бору,

³⁷ BayHStA KA-München, Bund 183, текст уговора без наслова а с два датума: »Wien, am 5. Februar 1916«. и »Berlin, 10. Mai 1916«.

³⁸ R. Riedl, *Die Industrie Österreichs während des Krieges*, Wien 1932, 28—45; H. Meelich, *Die Kriegswirtschaft Österreich-Ungarn 1914—1918, Wirtschaftsorganisation und Versorgungspolitik im ersten Weltkrieg*, рукопис дисертације брањене на Бечком универзитету јуна 1976, 45—51; R. J. Wegs, *Die österreichische Kriegswirtschaft 1914—1918*, Wien 1979, 26—30; E. März, *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende 1913—1923, Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe*, Wien 1981, 127—137.

³⁹ BayHStA KA-München, Bund 183, текст уговора без наслова а с два датума.

⁴⁰ BayHStA KA-München, Bund 183, текст уговора без наслова а с два датума.

⁴¹ BayHStA KA-München, Bund 183, текст уговора без наслова а с два датума.

није био промењен, а први одељак, под насловом „Купљене од-носно реквириране руде, метали и легуре свих врста“, садржао је као новину то што је у прву тачку било унесено да се „измене од 11. маја 1916. на одговарајући начин односе и на метале”.

Допуњеним уговором од 11. маја 1916. коначно је оформљен споразум Немачке и Аустро-Угарске о решавању проблема међусобне конкуренције у набавци сировина на Балкану и на Средњем истоку. Споразум је почивао на подели интересних сфера, па је Балкан сматран аустро-угарским а Блиски исток немачким, али су, ипак, оба географска региона узимана као једна целина, и то тако што су Рајху припадале веће количине сировина. Такође, упркос стварању једног заједничког удружења за куповину сировина, немачки приватни капитал је добио предност посредством Немачко-оријенталног трговачког друштва. Одредба да „појединачне куповине” у Турској могу вршити тамо „насељена” немачка, а у Бугарској тамо „насељена” аустро-угарска друштва, такође је немачкој страни доносила предност и с обзиром на величину и богатство територија Турског Царства и с обзиром на знатно већу развијеност и снагу немачких „ратних друштава”. У погледу рудника у Србији и Бугарској, споразум је давао јасну предност Рајху.

Остваривање споразума

Споразум о заједничкој набавци и подели само једне групе сировина никако није могао и стварно прекинути међусобно ривалство Немачке и Аустро-Угарске. Наиме, две државе су овим непополитичким споразумом одстраниле неке тачке међусобних трвења у време рата, али се ни једна ни друга нису одрицале тежњи да своју шаку ставе бар на значајнији део најважнијих природних богатстава Балкана и Блиског истока.⁴²

И у једној и у дутој царевини су током целог рата објављиване публикације и часописи који су исказивали тежњу за продором у југоисточном правцу.⁴³ Неретко су о томе сасвим јасно говорили већ сами наслови. Тако је берлински Савез за подстицање немачке спољне трговине (*Verband zur Förderung des deutschen Aussenhandel*) објавио 1916. књижичку под насловом *Турска и Бугарска као тржиште немачке индустрије*,⁴⁴ а Трговач-

⁴² Непосредан циљ је био да се обезбеди скоро неограничена привредна експлоатација за потребе ратне економије, али је стратегијски циљ био да се стекне трајна добит, тј. обезбеди експлоатација и за будуће раздобље мира.

⁴³ У тим часописима и публикацијама су у једноличним варијантима изношене колективне идеје које су тада постојале у водећим слојевима Монархије, посебно у аустријском делу (о томе нешто више: А. Mitrović, *Balkanpläne der Ballhausplatz-Bürokratie während des Ersten Weltkrieges*, у Зборнику радова посвећеном Аустро-Угарској, издање Института за европску историју у Мајнцу).

⁴⁴ *Die Türkei und Bulgarien als Absatzgebiete der deutschen Industrie. Bericht unseres nach dem Balkan gereisten Vertrauensmannes, Berlin 1916.*

ка и занатлијска комора Надвојводства Аустрије (Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogtum Österreich) штампала је 1917. као поверљив спис мишљење свог стручњака др. Е. Пистора (E. Pistor) под насловом *Садашња трговачка ситуација у Турској и Бугарској и учвршћивање тамошњег привредног положаја Аустрије*.⁴⁵ У ово су уплитане и друштвене науке. Слободно удружење за даље образовање у државно-правној струци (Freie Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung) организовало је у Бечу између 10. и 22. марта 1916. шеснаест предавања о привреди и природним богатствима балканских и блискоисточних земаља, која су држали најпознатији аустријски универзитетски професори и водећи привредници, а председавао је секцијски шеф аустријског Министарства културе и просвете;⁴⁶ немачки Савез за социјалну политику (Verein für Sozialpolitik) одржао је у Берлину 6. априла 1916. дискусионни скуп о „привредном приближавању Немачког Рајха и његових савезника“, а у том оквиру је била разматрана, уз друге теме, и привредна конкуренција Рајха и Монархије на Блиском истоку.⁴⁷ Током исте године били су објављени материјали и бечког и берлинског скупа. Недељник „Привредне новине Централних сила“ (Wirtschaftszeitung der Zentralmächte), као заједнички званични орган Немачко-аустријско-мађарског привредног савеза и Немачко-аустријског привредног савеза, који је почео да излази 1916, неговао је, сагласно својој пропагандној сврси, тезе о нераскидивој економској повезаности Средње Европе, Балкана и Блиског истока. Часописи Ревизја Балкан (Balkan-Revue), који је почео да излази 1914, Дунав (Donau) односно Слободни Дунав (Die Freie Donau), који је излазио од почетка 1916, и Часопис за унутрашњу пловидбу (Zeitschrift für die Binnen-Schiffahrt), који је излазио од 1893, ишли су истим стазама. У Монархији је наспрам немачке публицистике стајао Аустријски месечник за Оријент (Österreichische Monatsschrift für den Orient), који је излазио од 1874.

Приватни крупни капитал и у Немачкој и у Аустро-Угарској непрестано је показивао најживље занимање за експлоатацију балканско-блискоисточног подручја. Немачка банка и Немачка оријентална банка већ традиционално су предводиле коначерне који су тежили да Турско Царство претворе у домен Рајха, а банка Дирекција дисконто друштва предводила је групу крупног капитала који је јуришао на природна блага Бал-

⁴⁵ E. Pistor, *Die derzeitige handelspolitische Lage in der Türkei und in Bulgarien und die Verbesserung der dortigen wirtschaftlichen Stellung Österreichs*, Wien 1917.

⁴⁶ *Balkan und Naher Orient*, vierzehn Vorträge, hrsg. von L. Cwikliński, Wien 1916.

⁴⁷ *Die wirtschaftliche Annäherung zwischen dem Deutschen Reiche und seinen Verbündeten*, hrsg. von H. Herkner, München 1916.

кана. Заинтересованост немачког капитала нарочито се иказала у стварању привредних друштава. Пре избијања рата постојала су три важнија друштва, године 1915. створено је још четири, рачунајући и, Немачко-оријентално трговачко друштво, а 1916. шест. То су били: Немачки савез за Левант (Deutscher Levante-Verband), Дрезденско друштво за Оријент и прекоокеанске земље (Dresdner Orient- und Übersee-Gesellschaft m.b.H), Средњоевропско трговачко удружење (Mitteleuropäische Handels-Vereinigung), Средиште за индустријску пропаганду на Оријенту (Industrie-Propagandastelle für den Orient) и Немачко-турско трговачко друштво (Deutsch-Türkische Handelsgesellschaft).⁴⁸ Конкуренција из Монархије је била знатно слабија. Да би државном интервенцијом учинио своју земљу привредно конкурентнијом у ривалству са савезничком Немачком, цар Карло I (Karl I) подстакао је стварање новог Оријенталног одељења за Турску и Бугарску у оквиру Заједничког министарства рата, које је као нарочита војно-привредна служба и основано 25. јуна 1917.⁴⁹ Међу привредним организацијама Монархије које су имале да се носе с немачким капиталом, на првом месту је било Аустријско друштво за Оријент и прекоокеанске земље (Österreichische Orient- und Übersee-Gesellschaft). И један део аустријских банкара створио је Групу за Оријент (Orientgruppe); реч је била о конзорцијуму који су чинили бечки Кредитни завод (Creditanstalt), као водећи фактор конзорцијума, Бечки банковни савез (Wiener Bankverein), Пештанска мађарска комерцијална банка (Pester Ungarische Commerzial Bank) и Мађарска општа кредитна банка (Ungarische Allgemeine Kreditbank). И појединачно су се банке Монархије усмеравале у истом правцу. Имовински кредитни завод (Boden-Creditanstalt) поставио је, на пример, пропрамску смерницу: „Нашу интересну сферу проширити на Балкан”.⁵⁰ Бечка Трговачка и занатлијска комора је на седницама својих секција 25. јуна 1917. донела „захтеве” које је требало испунити да би се појачао рад на Блиском истоку.⁵¹ Као што је група ханзеатских градова због поморске блокаде почела да тражи своју шансу на Блиском истоку, тако се и тршћански трговачки капитал из истих разлога усмеравао у том правцу.⁵²

Како је и колико је интересовање, али и агресивност, показивао немачки крупни капитал — у чему га је до краја подржавала држава — нарочито добро показује умножавање различитих друштава специјализованих за привредне везе с Бугар-

⁴⁸ L. Rathmann, nav. delo 144—147.

⁴⁹ R. J. Wegs, nav. delo 46—47.

⁵⁰ E. März, nav. delo, 235—239.

⁵¹ *Anträge des vereinigten Export- und Verkehrsausschusses der Wiener Handels- und Gewerbekammer, betreffend die Verbesserung der wirtschaftlichen Stellung Österreichs in der Türkei und in Bulgarien*, E. Pistor nav. delo, 29—31.

⁵² Ово следи из извора наведених у напоменама бр. 45 и 51.

ском, дакле са земљом коју је Рајх теоријски препуштао интересној сфери Монархије.⁵³ Године 1915, односно када су почеле деловати последице чињенице да је стратегија „муњевитог рата“ пропала, али и када је политичко приближавање Рајха и Бугарске далеко одмакло, у Немачкој су била стварена тра таква „ратна друштва“: у Минхену, Немачко-бугарско друштво (Deutsch-bulgarische Gesellschaft), у Хамбургу, Хамбуршко удружење пријатеља Бугарске (Hamburger Vereinigung der Freunde Bulgariens) и у Софији Немачко-бугарско културно удружење (Deutsch-bulgarischer Kulturverein). Берлинско Немачко-бугарско удружење (Deutsch-bulgarischer Verein) основано је 30. новембра 1914. а регистровано 11. јануара 1915. За дрезденско немачко-бугарско уд-

⁵³ M. L. Flaningam, *German Economic Controls in Bulgaria: 1894—1914*, The American Slavic and East European Review. XX, 1961, 99—108; Т. Влахов, *Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918*. г.; J. Petzold, *Die Forderungen des deutschen Imperialismus an Bulgarien im März 1918*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 27, 1979. 235—249. Монархија се трудила да одржи своју позицију у Бугарској употребљавајући и културна средства (P. Bachmaier, *Die Kulturpolitik Österreich-Ungarns gegenüber Bulgarien im Ersten Weltkrieg*, *Osterreichische Osthefte*, 23, 1981, 430—451). Бечки кредитни завод је 1916, у оквиру својих балканских и блискоисточних тежњи, настојао да у своје упориште претвори софијску Балканску банку (Banque Balkanique); бечки Имовински кредитни завод, радећи с Пештанском мађарском комерцијалном банком, покушао је 1917. да исти циљ постигне потчињавањем Опште бугарске банке (Ban que Générale de Bulgarie). Учинак оваквих покушаја капитала био је мали због немачке привредне и политичке надмоћности (E. März *nav. дело.*, 234—236). Иако чињенице показују да је немачки морнарички изасланик у Софији с претеривањем ценио успех аустро-угарских ривалских настојања, његова разматрања треба узети у обзир јер се и из њих види оторченост конкуренције двеју савезничких царевина. Овај изасланик је 5. јуна 1917. између осталог известио: „Аустро-Угарска од почетка ради свим силама на томе да себи обезбеди привредне предности на Балкану [...]. Свим средствима настоје они да свуда продру [...]. Овде ћу поменути само чешког Јеврејина Фанту (Fanta), рађијег директора Источних Железница у Бугарској, који сада против нас потпуно отворено подбуњује и говори заједно с другима, тако да се може наслућивати да има званичну подршку [...] Треба даље поменути новог аустро-угарског војног изасланика, пуковника Танкоша (Tanczos), изузетно спретног човека мађарско-јеврејског порекла [...]. који у недостатку војних задатака ради за аустројске пословне интересе, и то несумњиво по налозима с високих места и великим средствима. У његовом случају је сада дошло до непосредне политичке подршке [аустро-угарске] владе [...]. Покушава се да се политичком предусретљивошћу удвори и тиме добије далекосежне привредне концесије [...]. Истовремено су преплавили агентима Македонију и област Мораве, па је јасно да је Аустро-Угарска на најбољем путу да стекне привредну хегемонију на Балкану, односно да нас привредно искључи [...] Ми подржавамо Турску. Аустро-Угарска помаже Бугарску [...]. Овај рат је у првом реду привредни рат. Супротно нама, то је Аустро-Угарска јасно сазнала када је реч о Балкану. Она нас на том тлу трговачко-политички туче тако упорно и безопзирно да би јој у Паризу и Лондону могли честитати. Дошло је последњи тренутак да ми одлучно наступимо политички у Бечу и Софији, а с немачким трговцима у Старој и Новој Бугарској [тј. у предратним границама Бугарске и у окупираним областима Србије]” (BA/MA-Freiburg, RM 3, v. 2979).

ружење (Deutsch-bulgarische Vereinigung) нисмо могли да утврдимо када је основано. Задаци ових друштава били су овако одређени: „културно и привредно приближавање Бугарској” или „подстицање трговачких односа између Бугарске и Немачке”. Није незанимљиво уочити да је на челу удружења у Софији, које би према имену требало да има културне циљеве, био софијски представник фирме „Круп” (Krupp), извесни др Шевен (Dr. Schöven); уосталом, култура је узимана као средство идеолошког утицаја, које је требало да допринесе остваривању привредних, односно, у ствари, привредно-политичких циљева. Године 1916. створена су најважнија од ових друштава. Најзначајније је било оно које се звало Институт за привредни саобраћај с Бугарском (Institut für den Wirtschaftsverkehr mit Bulgarien); основали су га средином 1916. Централни савез немачких индустријалаца (Zentralverband Deutscher Industrieller), Савез индустријалаца (Band der Industriellen) и Савез пољопривредника (Bund der Landwirte), дакле елита немачке привреде, а као његов протектор фигурирао је сам бугарски краљ Фердинанд I. Исте године образовано је Немачко-бугарско друштво у Берлину, које је у свом програму имало као циљ да „подстиче целокупне духовне и привредне односе између Немачке и Бугарске” и чији је председник био војвода од Шлезвиг-Холштајна Ернс Гинтер (Erns Günther), док је њиме стварно управљао др Густав Штреземан.⁵⁴ Упоредо је деловала и банка

⁵⁴ ZStA-Potsdam, AA, Nr. 5237, допис Службе унутрашњих послова Рајха Министарству трговине и заната од 10. марта 1917; ту и: *Bericht über das Geschäftsjahr 1916 des Instituts für den Wirtschaftsverkehr mit Bulgarien*. Уп: L. Rathmann, *нав. дело*, 146. Истијаске немачке тежње према Бугарској овако је изрекао цар Вилхелм II (Wilhelm II): „Правовремено припремити привредни продор у Бугарску после рата” (AA-Bonn, Oxford, S. 250, Bulgarien 24 geheim, o. Bd, извештај представника Министарства спољних послова у царској пратњи канцелару Рајха, бр. 75 од 25. јуна 1916). Развијена је и теза о „допунским привредама”, карактеристична за немачки империјализам уопште. Руководилац Одељења за трговинску политику Министарства спољних послова Херман Јохнес (Hermann Johannes) током пролећа 1916. је ову тезу развијао у интерним меморандумима: „Бугарска је аграрна земља [...]. Она је зато упућена на увоз индустријских производа и радо ће узимати немачку робу. И обрнуто, Немачка је деловито или потпуно упућена на то да из иностранства увози оне производе које има Бугарска [...]. Немачка може да [Бугарској] помогне капиталом и материјалом за изградњу железница и фабрика” (ZStA-Potsdam, Reichskanzlei, Nr. 2458/2). Немци су нарочито настојали да за себе обезбеде искоришћавање тла делова Србије под бугарском окупацијом и држали се тактике из децембра 1915. Војне уговоре о пољопривреди склопили су с Бугарском у јануару 1916 (када су „на искључиво коришћење”, укључујући и балтованску обраду, добили округе Пожаревац, Туприју и Зајечар), 15. октобра 1916, 26. јануара, 8. маја и у октобру 1917. (P. Kirch, *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916—1918*, Stuttgart 1928, 25—30; T. Vlahov, *нав. дело*, 264); уговор о Бору склопљен је 5. маја 1916. (А. Митровић, *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику*), а о прати рудника у источној Србији 17. августа 1917. (AA-Bonn, Oxford, S. 1094, Weltkrieg Nr. 14d, Bd. 2). У јесен 1916. у немачке руке су дошле све железнице у источној Србији, с тим што је бугарска влада 9.

звана Дирекција дисконто друштва,⁵⁵ која је, видећи у околностима које је стварао рат праву прилику да крунеше свој ранији рад, на челу посебног конзорција банака и банкарско-индустријског концерна, управо као зајмодавац бугарској држави настојала да оствари своје циљеве.⁵⁶

При остваривању Споразума од 8. јануара/11. маја 1916,⁵⁷ немачки капитал у оквиру Немачко-оријенталног трговачког дру-

ноцембра прихватила да Немцима уступи и целу линију Ниш—Софија (Т. Влахов, *нав. дело*, 256). Значајно је што су Немци у марту 1916. журили да отворе конзулат у Београду како би и у аустро-угарској окупационој зони у Србији заштитили своје трговачке интересе (AA-Bonn, Oxfort, S. 1145, Grosses Hauptquartier Nr. 37, Bd. 1, Nr. 163 vom 13. März, Nr. 296 vom 14. März 1916).

⁵⁵ A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 326—327, 330, 387—389, 405—407, 410—415. Ако су бечке банке безуспешно покушавале да подјарме Балканску банку и Општу бугарску банку, и од њих створе своја упуоришта, Дирекција дисконто друштва је у софијској Кредитној банци (Banque de Crédit), коју је као своју филијалу основала 1905. године (J. Mendel, *Die deutschen Auslandsbanken am Balkan*, Balkan-Revue I, 1914, 23—24), имала моћно упуориште. Вид. и: *Bulgarien, Ein Merkbuch für den deutschen Kaufmann*, Direction der Disconto-Gesellschaft, Berlin 1916.

⁵⁶ Јоанес је у својим меморандумима у пролеће 1916. ценио: „Велика је тешкоћа у томе што Аустро-Угарска види у Балкану свој привредни домен из кога треба, ако је могуће, искључити и Немачку” (ZStA-Potsdam, Reichskanzlei, Nr. 2458/2). У пракси се показало да се у Рајху много не остврћу на ривалство свога савезника, свесни да су много јачи у сваком погледу. Ипак, нису смели претерано да кваре савезничке односе, па су Монархији понекад излазили у сусрет, али и тада често да би аустројски и мађарски капитал могли да искористе у своје сврхе. Запазили смо поводом Штреземановог путовања до Цариграда, да је немачки крупни капитал страховао да би безобзирност према савезницима могла привредно да нанесе штете. И дрезденски Немачки привредни савез за Балкан и Оријент сврнуо је влади Рајха пажњу дописом од 29. јула 1916. да је нужно бити обзиран према савезничким земљама (BayHStA-München, Ministerium des Aeußern, Nr. 97551). Дирекција дисконто друштва је у своје конзорцијуме укључивала аустројске и мађарске банке из Групе за Оријент. Тако је поступало при стварању групе под мимикријским именом Бугарско национално рударско друштво (Bulgarische National Bergwerks-Gesellschaft) за експлоатацију бугарских рудника Перника и Бобовдола (E. Mäzt, *нав. дело*, 233—234; о политичким проблемима око овог друштва вид.: R. von Mach, *Aus bewegter Balkanzeiten 1879—1918. Erinnerungen*, Berlin 1928, 237—239), као и групе за експлоатацију Борског рудника (A. Митровић, *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику*).

⁵⁷ Остварење бечког споразума и берлинских допуна споразуму било је праћено многим трвeњима између страна уговорница. Део Србије под бугарском окупацијом чини се да је у томе имао истакнуто место због недоречености односне тачке споразума. У лето 1916. дошло је до спора између Арезин-Фатова и фон Гербица — дакле оне двојице официра који су у документима споразума били поименично наведени као олупомоћеници у Бугарској — око права куповања сировина у „северном делу бугарске окупационе власти”, па је овај спор доспео до владе и врховних команди двеју царевина. Убрзо је уследио нов спор, овога пута око хромове руде из македонског рудника Орашје (KA-Wien, KM, Präs. 51-9/4-2/1916, den 29. Juli, den 3. August, den 13. August 1916). У лето 1917. на дневном реду је био рудник Рудна глава (AA-Bonn, Oxfort, S. 1145, Grosses Hauptquartier, Nr. 5, Bd. 3, J. Nr. 19922 P).

штва имао је знатно већу добит него аустро-угарски. Већ у пролеће 1917, дакле само после нешто више од годину дана, др Пиштор је ценио да је тај споразум „у форми у којој јесте, са аустријске тачке гледишта само за жаљење”. Пиштор је тачно видео да је „немачки фактор” стекао потпуну предност у набавци „неопходних производа”, без обзира на то што је „формално накнадно учињено да се појави и Аустро-Угарска под оквиром и у оквиру Немачко-аустријско-мађарског удружења за куповину”; објашњавао је да Удружење представља само неку врсту синдиката јер није заведено у трговачки регистар и да зато „у пословима правни субјект може бити само Немачко-оријентално трговачко друштво”; указивао је: „Немачка је, предузимљиво и гледајући у будућност, већ крајем 1915. почела да поклања бригу важним сировинским производима богате Мале Азије и створила је Немачко-оријентално трговачко друштво [...]. Стационарањем [у Цариграду] различитих немачких ратних друштава, она је проширила своје упориште и упоредо предузела претходне мере за набавку читавог низа других сировина [...]. Успешност немачке организације може се видети из тога што је Немачко-оријентално трговачко друштво већ купило и транспортовало преко 3000 вагона робе ради поделе између Немачке и Подунавске Монархије”.⁵⁸ Управо поводом Пишторовог извештаја, Трговачка и занатлијска комора у Бечу је под тачком 6 својих захтева тражила да се Немачко-аустријско-мађарско удружење за куповину „што је брже могуће тако престроји да у њему аустро-угарски интереси потпуно равноправно буду заступљени”.⁵⁹

Значај

Споразум Немачке и Аустро-Угарске постигнут у Бечу 8. јануара и допуњен у Берлину 11. маја 1916. значио је покушај двеју савезничких царевина да, док рат траје, отклоне међусобно ривалство на Балкану и Блиском истоку. Поред тога што је домаћај овог покушаја већ временски био ограничен, он се, уз то, односио само на куповину сировина, набавку метала и експлоатацију двају рудника (Бора у Србији и Плакалнице у Бугар-

⁵⁸ E. Pistor, *nav. дело*, 5. Још 4. новембра 1916. објавио је аустријски Привредник (Volkswirt) коментар у коме се каже да је Немачка „Још пре рата у привредној активности на Балкану претекла Аустро-Угарску” и како сада настоји да „искористи свој надмоћнији војни и политички положај у Цариграду да би испунили празнине које су настале потписивањем из Турске западних сила и да с Турском успостави нове привредне и финансијске везе”; даље се каже: „Постоји опасност да Аустро-Угарска у општој конкуренцији са енергичним и по капиталу способним немачким предузећима западне потпуно на споредан колосек, да аустријске банке, како се то и догађало често пре рата, у пословима на Оријенту учествују само у улози подређенога немачким банкама а да не могу утицати на послове самосталним одлучивањем” (наведено према: E. März, *nav. дело*, 236—237).

⁵⁹ *Anträge*, E. Pistor. *nav. дело*. 30.

ској), и то у ратне сврхе, а био је, даље, склопљен на нивоу министарстава рата, а не влада; потписали су га високи чиновници а не министри. Садржај споразума, ниво установа на коме је постигнут и службени положај потписника показују да није била реч о политичком споразуму чији је циљ да бар далекосежније спречи међусобно ривалство двеју страна потписница. Та чињеница открива да су потписнице избегавале свеобухватно и темељно расччишћавање проблема.

До споразума је дошло после успешне офанзиве на Србију у јесен 1915. и након завођења окупационих управа на тлу ове државе. Тај тренутак није случајно донео споразумевање. Већ у току продора нападачких армија у Србију дошло је до великих трвења између Рајха и Монархије око привредне добити, што је почело штетити савезничкој сарадњи. Такође, с окупацијом Србије су две средњоевропске силе под своју контролу ставиле највећи део Балкана, а тиме су добиле широк сувоземни мост с најбољим и најкрајним саобраћајницама до савезничке Турске и њених блискоисточних поседа; тиме су оне доведене у такву ситуацију да су и једно и друго морали покушати да остваре своје стратегијске тежње да оба ова региона претворе у своју интересну сферу. Због опречности тих тежњи, а посебно зато што је већ у Србији дошло до заоштравања међусобног ривалства, обе стране су у условима светског рата морале пожурити да нађу било какво споразумно решење.

При склапању споразума су у први ред дошли војни фактори и мотиви ратне привреде. Међутим, да је реч о другој суштини показивало је то што је у остваривању споразума водећу улогу добио крупни капитал. Наиме, реч је стварно била једино о налажењу тактичких решења која је наметало вођење рата, у основи су до изражаја ипак долазила дуготрајна привредно-политичка стремљења, чији је подстрекач и носилац у првом реду био крупни капитал обеју царевина.

Споразум је само унеколико ублажио, али не и отклонио ривалство док је рат трајао, па су се у пракси испољавале међусобно опречне тежње Немачке и Аустро-Угарске, а с њима и извесна трвења и сукоби. Скривен иза војних органа Рајха, немачки приватни капитал је стално стицао нове позиције и добити и у оквирима споразума и мимо њега, док су аустријски и мађарски капитал могли само да бележе губитке покушавајући да се боље организују ради евентуално успешнијег ривалског наступа.

Овај споразум је остао на снази до краја рата и представља основни документ о покушају ублажавања ривалства између двеју средњоевропских царевина, али тиме што је био ограничена вредности, и по формалним карактеристикама и по садржају, он потврђује чињеницу да је за потписнике био само нужан привремен компромис. То што су у њему Балкан и Блиски исток били обухваћени као јединствено подручје, говори само о томе

да су и за Рајх и за Монархију ова два региона по концепцији спајани у јединствену интересну сферу.

Дакле, споразум од 8. јануара/11. маја 1916. био је само потреби примерена погодба два империјализма, иначе међусобно јасно ривалска, усмерена ка балканско-блискоисточним подручјима, која су, и један и други, сматрали за простор свога ширења.

